

бірлікті (сөз, сөйлем, мәтін) талдау, қорыту арқылы да қалыптасады». [2. 86]

Сонымен, тілдік қатынас теориясы мынадай қағидаларға сүйенеді: 1) тілдік қатынас - әлеуметтік процесс; 2) тілдік қатынас ақиқат өмірдегі табиғи болмысты тану; 3) тілдік қатынас таным процесінің қозғаушы күші; 4) тілдік қатынас – қоғам – табиғат – адам үштігінің жалпы өлшемі; 5) тілдік қатынас – тақырып – уақыт – тілдік бірліктер жиынтығы.

1. Жарықбаев Қ. Жантануға кіріспе. Алматы, 2005.- 192
2. Оразбаева Ф. Тіл әлемі. Алматы, 2009.-368
3. Ақаев С.Т. Терминнің тілдік және танымдық сипаты. Ф.ғ.д.дисс. Алматы, 2002. – 291

* * *

В статье рассматриваются некоторые модели языковой коммуникации.

* * *

This article discusses a model of linguistic communication.

Ұ. К. Исабекова

ТҮРКОЛОГИЯДАҒЫ ТҮБІРТАНУ МӘСЕЛЕСІ

Түркітану ғылымындағы түбір сөз проблемасының зерттелуі өзіндік дәстүрі мен қағидалары қалыптасқан, мақсат-мүддесі айқындалған классикалық сала болып табылады десек те, тілдің негізін құрайтын бір буынды сөздердің табиғаты толық ашылып болмағаны белгілі. Түбір проблемасының күн тәртібінен түспей отыруы алғашқы дыбыстық тілдің сұлбасы байқала бастаған кезден бастау алатын түркі түбірінің бірнеше сатылы даму жолы мен қайшылыққа толы қат-қабат күрделі табиғатына байланысты. Түркі сөздері тұлғасының қарапайымнан күрделіге қарай дамуы басты ерекшелік болғанымен, фонетикалық заңдылықтарға орай кезек-кезеңімен кері процестерді де (ықшамдалу, редукция, элизия т.б.) басынан өткізуі, одан қайта күрделенуі тәрізді мәселелер де түбір табиғатын айқындауда қиындықтар туғызады. Фонетикалық құбылыстар тапталогия мен редукция үнемдеу принципі бойынша жаңа дыбыс тіркесімін, жаңа фонологиялық жағдайды тудырады. Бұл дыбыстардың позициялық ауысуына, дыбыстардың түсіп қалуына, екі дыбыстың орнына жаңа бір дыбыстың пайда болуына алып келеді, ал дыбыс өзгерістерінің қордалануы коммуникативтік дербестікті сақтау принципі бойынша фонетикалық жүйенің жаңаша қалыптасуына арқау болады. Осы процестің нәтижесінде дыбыс сәйкестіктерінің екінші дәрежелі фоно-морфо-семантикалық қырлары қалыптасады. Кез келген тілдің лексикалық жүйесінің даму жолын, басқа тілдермен туыстық деңгейін анықтау ең алдымен түбір құрылымын айқындап алуға негізделетіндіктен түркі түбірлері жайлы алғашқы зерттеулер де түбір құрылымын анықтауға бағытталып, түркі, кең көлемде алғанда алтай тілдері бойынша түбірдің дыбыстық құрылымы жайлы екі бағыт қалыптасты: 1. Моносиллабтық (В.В.Радлов, Г.Вамбери, Дж. Клосон, В.Котвич т.б.); 2. Дисиллабтық (В.Банг, К.Менгес, Б.Я.Владимирцов, Н.К.Дмитриев т.б.) түркі тілдері деректері негізінде морфемдік, компоненттік, семантикалық, логикалық талдау әдістері

арқылы дисиллабтар мен полисиллабтар құрамындағы алғашқы буынды бастапқы тұлға ретінде қарауға теориялық негіз бар. Сондықтан моносиллабтық бағыт көптеген ғалымдар тарапынан (Н.Сауранбаев, Б.Юнусалиев, Н.А.Баскаков, А.М.Щербак, Э.В.Сенорьян, А.Н.Кононов, Ә.Т.Қайдар, Ә.Ибатов, М.Томанов, Б.Сағындықұлы, т.б.) қолдау тауып, зерттеу нәтижелері түркі тілдері бойынша түбір және түбір-негіздер жүйесін құрайтын 6 құрылымдық модельді – V, VC, VCC, CV, CVC, CVCC – негізгі тұлғалар деп танығанмен, осы модельдердің қайсысы алғашқы (этимон түбір, этимологиялық түбір, архетүбір, өлі түбір, ілкі түбір, бастапқы түбір, т.б.) деген мәселе үлкен пікірталас өзегі болып отырғаны белгілі. Б.М.Юнусалиев сөздік қордағы екі буынды, көп буынды сөздермен бірге бір буынды лексемалар құрамында да өлі түбілер сақталып қалатыны жайлы «Омертвенные корни не исчезают бесследно. Они лишились лишь лексической самостоятельности, но их звуковая материя продолжает жить в той или иной форме в основе новообразованных корневых слов» дей отырып, тіпті «... туынды тұлғалар да дербестігін жоғалтуы мүмкіндігін» айтады [1,63]. А.Хасенова түркі тілдерінде сөз ішіндегі дыбыстардың орын алмасып қолданылуы (*үйрек, урған, өрэн, ургат, өрэт; қапуғ, қапуғ, қапқа, қақпа* т.б.), түбірлердің тек соңғы дыбыстары емес алдыңғы дыбыстарының да саны артық немесе кем болып келуі (қаз. *нану, сену*; өзб. *инон-моқ, илон-моқ* т.б.) қалыптасып кеткен тілдік ерекшелік екенін, қазақ тіліндегі *n* дауыссызына бітетін етістіктердің қосымша жалғану барысында деформацияланып *b, y, m* дыбыстарына ауысуы кездесетінін (*жап: жабады, жауып, жамыл, жапқан* т.б.) негізге ала отырып, А.Зайончковский мен Б.М.Юнусалиев ұсынған теориялық қорытындыға күмән келтіреді. Ғалымның пайымдауынша «Бұл құбылыс сөз ішінде не сөз аяғында кейбір дыбыстардың айтылуда түсіп қалуға икемділігімен де тікелей байланысты» [2,72]. Кейінгі жылдарғы зерттеу нәтижелері ғалымның көзқарасына қарсы

фактілерді де айқындап отыр. Қазақ тіліндегі *қарт, қария, кәрі; айт, айтыс, айқай* т.б. сөздерінің құрамынан *қар, ай* тұлғаларын түбір морфема ретінде ажыратып, *-т, -йа, -і, -т, -ыс, -қай* тұлғаларын түбір құрамына қатысы жоқ элементтер ретінде таныған М. Томанов “... осы аз ғана фактілер тобына жасалған талдаудың өзі де (және тек бір тіл ыңғайында) қазіргі тіл нормалары бойынша бөліп-жаруға келмейтін жалаң түбір деп қаралатын сөздердің недәуір тобы “мағынасыз” түбірлер мен “белгісіз қосымшаларға ажырайтындығын көрсетеді” деп қорытады [3,140]. Сондай-ақ ғалым түбір құрылымын анықтауда біраз дау-дамай туғызып жүрген протезальдық дыбыстардың, «екінші дәрежелі дифтонгілер мен созылықтардың қалыптасуы да түбір құрамын фонетикалық басқа сипатқа алып келгені мәлім» [3,141] деп бастапқы түбір құрамына аталған құбылыстардың аса қатысы жоқтығын меңзейді.

Түркілік түбір табиғатын қазақ тілі аясында әр қырынан жан-жақты қарастырған академик Ә.Т.Қайдар ұзақ жылдар бойы түркі тілдеріндегі түбір, негіз терминдерінің ара-жігі толық ажыратылмай келгеніне ерекше мән беріп, аталған ұғымдардың өзіндік ерекшеліктерімен сараланатын ғылыми анықтамасын ұсынады. Ғалым нақты тілдік деректер мен В.В.Радлов бастаған белгілі лингвист-түрколог ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып, «... разложимость односложных корней-основ в тюркских языках ... вполне реальный факт» [4,28] деген қорытындыға келеді. Түркі тілдері бойынша ғалым пікірінің негізділігіне дәлел бола алатын, дисиллабтармен қатар моносиллабтардың да біразы тіл дамуындағы ұзақ мерзімді қамтитын агглютинативтік процестің жемісі екенін көрсететін тілдік деректер қоры жинақталып, маңызды теориялық тұжырымдар дәйектелді. Түркі тілдеріндегі гомогенді моносиллабтарды етіс-есім омонимиясы тұрғысынан зерттеп синкретизм құбылысының теориялық сипаттамасын ауқымды тілдік дерек негізінде дәйектеп берген Е.Қажыбек «...түркі тілдеріндегі сөз таптары синкретизмінің іздері грамматикалық деңгейде де – дериваттардың етістік-есім омонимиясы немесе сөзжасам аффикстері негізінде де аңғарылады» дей отырып, соңғы құбылысқа аса ыждаһаттылықпен қарау қажеттігін, яғни аффикс арқылы жасалған етістік, есім мәнді моносиллабтар құрамында кездейсоқ сәйкестіктердің де кездесіп қалуы мүмкін екенін көрсетеді [5,244]. Моносиллаб синкретизмдер табиғаты негізінде түбірлердің көп функционалды болу құбылысын жалғамалылық кезеңге дейін қолданыста болған сөзжасам моделі ретінде қарастырған зерттеуші «Семасиологиялық тұрғыдан қарағанда түркі түбірінің синкретті семантикасы ең ежелгі тектілдің семантикалық жүйесінің сілемі. Сондықтан түркі тілдері лексикасын диахрондық негізде саралауда түркілік сөз мағынасының жалпыдан нақтылыққа қарай даму бағытына ерекше мән беру қажеттігін» айтады [6,245]. Аса ежелгі дәуірлерде қолданылған түбірлер мен қосымшаларды мүмкіндігінше бастапқы қалпына келтіруді өз зерттеуінің басты мақсаты етіп алған

қазақ ғалымы Б.Сағындықұлы қазіргі түркі сөздерінің ежелгі тұлғасын реконструкциялауда дәстүрлі салыстырмалы-тарихи әдістер жиынтығымен қатар математикалық амал-тәсілдерге де, атап айтқанда теңдеу теориясына жүгінеді. Ғалым математикалық амалды тілдік деректерге қолдану бағысында компоненттік талдау әдістерінің нәтижелерін пайдаланады. Тек өлі түбірлер ғана емес қазіргі қосымшалардың да кезінде дербес мәнді лексемалық дәрежеде қолданылғаны туралы гипотезалық идеялардың негізділігін қолдайтын ғалым «Түркі тілдері флексиялық құрылым дәуірін басынан өткізген. Ішкі флексия қалдықтары бір буынды түбірлер көлемінде едәуір дәрежеде қазірде де бар. Бұдан кейін полисинтетикалық құрылым (түбір тіл) дәуірі келген. Түркі тілдері мұндай құрылымды өз басынан кешіргенін белгілі түркологтардың көпшілігі мойындайды. Қазіргі агглютинативті қалпы бүкіл жұртшылыққа белгілі» [7,5] деп түркі тілдері дамуындағы жалғамалылыққа дейін флексиялық, синтетикалық кезеңдердің негізділігін көрсетеді. Флексиялық құрылымның басты ерекшелігі түбірлердің бір ғана дауысты мен бір ғана дауыссыздан жасалған силлабофонемалардан тұратынын жалпы түркі тілдері континуумында да, қазақ тілі аясында да дәйектеп көрсеткен зерттеуші, «Бірнеше силлабофонема өзара омонимдес болғандықтан, силлабофонеманың құрамындағы дауысты да, дауыссыз да қытай тіліндегідей әр түрлі сапада айтылған. Белгілі бір дауысты дыбыстың дауыссыз дыбыстың алдында, яки соңында келуі, түсіріліп айтылуы тағы басқа комбинациялық өзгерістері ұғым, түсінікті жеткізуде шешуші роль атқарған. Қай дыбысқа қаншалықты акцент берілуі ішкі флексия реттеп отырған. ... Жеке-дара дауыссыз дыбыстар заттардың, нәрселердің, қимыл-қозғалыстың, күйдің, сын-сапа, қасиеттердің атауы болған. Ал дауысты дыбыстар әр түрлі семантикалық өзгерістерді, реңктерді жеткізген» [7,157] деген тұжырымға келеді. Ғалым соңғы мақалаларының бірінде силлабофонемаларды *түбіртек* деп атауды ұсынады және «Кез келген сөзде қанша дауыссыз болса, сонша түбіртек болатындығын» [8,199-205] көрсетеді. Б.Сағындықұлының көзқарастары жалпылама алғанда лингвистикадағы фонология теориясының қағидаларымен, императив теориясындағы идеяфондық идеялармен үндесіп, жалпы лексикадағы фоно-семантикалық құбылыстарды нақтылай түседі.

Түркі түбірлерінің құрылымдық сипаттамасын жасау үш деңгейлі (фонологиялық, морфологиялық, семантикалық) зерттеу аясында жүргізілгенде ғана нәтижелі болады. Түркі лингвистикасындағы түбіртану мәселесі бойынша айтылған ой-пікірлер, түбірлер мен түбір-негіздердің жекелеген аспектілерін қарастырған зерттеу нәтижелері де, кешенді түрде жүргізілген зерттеулер де тілдегі түбірлік деңгейдің қалыптасуы мен дамуы фонетика-фонологиялық, морфологиялық, семантикалық, ономазиологиялық құбылыстардың өзара тығыз байланысына негізделетінін, түбір табиғатын тереңірек тани түсу үшін моносиллабтардың сыртқы тұлғасы мен ішкі

мазмұнын сабақтастыра қарастырудың қажеттілігін көрсетіп отыр. Себебі, жалпы лексикалық байлықтың өзегін құрайтын моносиллабтар адамзат өміріндегі тілдің маңызын айқындайтын сан қырлы рухани-функционалдық сапаны қамтамасыз ететін лингво-онтологиялық құрылым. Үнемі даму үстінде болатын тілдік жүйенің өзгермелі, икемді табиғаты моносиллабтардың құрылымдық модельдерінің даму бағытымен, оның құрамындағы фоно-корреляттардың өзара сәйкестік түзу мүмкіндігімен, таралу аясымен, фоно-морфологиялық, фоно-семантикалық, идеофондық, идеосегменттік қырларымен сипатталады. Түркілік түбірдің табиғаты күрделі болғандықтан, бұл категория лингвистикамен ұштасатын басқа да ғылымдар тоғысында кешенді зерттеудің ерекше амал-тәсілдерін қажет етеді.

1. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология: Развитие корневых слов. Ч. I. –Фрунзе: Киргиз уч.педгиз. -320 с.
2. Хасенова А. Етістіктің лексика-грамматикалық сипаты. –Алматы: Ғылым, 1971. -306 б.
3. Томанов М. Тіл тарихы туралы зерттеулер. –Алматы: Ғылым, 2002. -614 б.
4. Кайдаров А.Т. Структура односложных корней и основ в казахском языке. –Алма-Ата: Наука, 1986. –323 с.

5. Кажыбеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. –Алма-Ата: Наука, 1986. –270 с.

6. Кажыбеков Е.З. Семантика тюркского слова. Проблемы межурвневой сопряженности. Автореф. дисс... докт.филол.наук. –Алма-Ата, 1988. –63 с.

7. Сағындықов Б. Қазақ тілі лексикасы дамуының этимологиялық негіздері. –Алматы: Санат, 1994. -166 б.

8. Сағындықұлы Б. Түбіртек – тілдік бөлшек // Қазіргі заманғы түркология: теориясы, практикасы және алдағы міндеттері. Екінші халықаралық түркология конгресі. I б. –Түркістан: Тұран, 2006. -199-205 бб.

В тюркологии корневая концепция имеет свою длительную историю изучения. Несмотря на всесторонние исследования, вне поля зрения всегда оставались вопросы о разграничении структурных типов корневых слов. Сложная природа тюркских корней может быть четко разграничена только при комплексном рассмотрении структурных особенностей гомогенных моносиллабов, а также первичных звуковых фоно-коррелятов и идейного описания.

In tюркологии the root concept has the long history of studying. Despite it is comprehensively investigated, out of sight always there were questions on differentiation of structural types of root words. The difficult nature of Turkic roots can be accurately differentiated only by complex consideration of structural features homogeneous моносиллабов, and also primary sound фоно-коррелятов and the ideological description.

М. И. Кадеева

О ХАРАКТЕРЕ НОРМОЗАДАЮЩИХ МЕХАНИЗМОВ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЯЗЫКА

Своеобразие коммуникативно ориентированных установок и методов изучения современного языка не только в соответствии с постулатами постсоциального языкознания, но и в более широком мыслительном контексте с возможно более активным привлечением внеязыковой реальности выдвигает на первый план вопрос о коммуникативной целесообразности категории «нормы» и о характере нормозадающих механизмов, формирующих нормы того или иного типа. В настоящей работе делается попытка обратиться к понятийному и терминологическому наследию нормативно ориентированной античной и средневековой грамматики и риторики с целью выявления возможных интерпретаций древней формулы «отклонение от обычного способа выражения», но не в филологическом исследовании и не в культурном проекте, а в плане прагматических возможностей, которые могут послужить ориентиром в выработке стратегии современной нормологии.

Понятие «нормы» возникло – и притом достаточно поздно (впервые термин употребляется в статье Е.Альмана [1], вышедшей в Анналах финской академии наук в 1926 году) – с введением в научный оборот категории «системы» (от греч. *σύστημα* – ‘целое, составленное из частей’; ‘соединение’) как

совокупности взаимно обусловленных элементов, хотя усилия по нормализации языка, в частности связанные с античными категориями *аналогии* и *аномалии*, были известны давно. Норма – это есть, в сущности, обычное (узуальное, привычное, принятое или узаконенное, кодифицированное, установленное) проявление идеальной формы языка, показывающее, какими и как обычно являются ее элементы в речи, тогда как *отклонение от нормы* (несоответствие норме), *окказиональное*, *аномальное* и т.п., – это необычное, иногда даже случайное, проявление языкового сознания. Зачастую установить норму становится возможным лишь на фоне фиксации неких отклонений, девиаций: «В естественном мире природы и языка ненормативность помогает обнаружить норму и правило» [2, 79]. В этом плане в оппозиции «норма – аномалия» информативной, семантически нагруженной, выступает именно *аномалия* как маркированный коррелят нормы.

Несмотря на то, что норма представляет собой недавнее изобретение, однако само представление о нормативном уходе корнями в античность, когда древние мыслители и философы стали разрабатывать свои нравственные учения на базе конкретных, наглядно-эмпирических фактов различных отк-

нений, в том числе и в развитии человека. Так, Аристотель изучал уродства человеческого развития, рассматривая влияние подобных отклонений на выживание организма. Но область медицины изучение аномалий не заканчивалось, не менее часто эта проблема возникала в этике, где вопрос о критериях прекрасного, совершенного и того, что таковым не является, проходит через всю систему ее представлений.

Относительный и конкретно-исторический характер представлений о *норме* и языковой *аномалии* отмечался не раз и в истории мировой лингвистической мысли. (Ср. продолжавшуюся веками в среде нормализаторской деятельности древнегреческих «грамматиков» и «риториков» полемику о *правильности имен*, которая, подчиняя себе все другие рассуждения о происхождении языка и об отношении между формой и значением слов, перешла позднее (примерно во II в. до н.э.) в знаменитый, философский в своей основе, спор «аналогистов» и «аномалистов» по поводу существования в языке закономерностей, которых следует придерживаться вследствие установления теоретиками языка единообразных правил, или же «языковой правильностью» считать формы, практически употребительные в разговорном и литературном языке. Первого взгляда придерживались «аналогисты», второго – «аномалисты» [3]).

Вместе с тем представления о «языковой правильности», уходящие корнями в античные теории аномалии и аналогии, имеют принципиальные различия от констатируемой в современных ортологических теориях тесной связи *нормы* с дискретной категорией *варианта*, предполагающего выбор из предоставляемых системой исчислимых единиц, из которых осуществляется селекция. Такая сопряженность варианта с понятием селекции, отбора настолько тесно срослась с идеей нормы [4, 83], что даже отсутствие варианта вписывается в общий ряд нормативных явлений на правах нулевой реализации. Там, где выбора нет, говорят о «реализующей» стороне нормы, там, где он есть, – о «селективной» [5, 563]. Модель этого синонимического мышления, возникшего как результат нормализаторских усилий и углубленного пониманием системы сначала в сосюрловском, а затем в функциональном, «пражском», смысле, и лежит в основе современных представлений о норме, которая описывается через выбор нужного варианта из закрытого списка (обычно две-три возможности), предлагаемого языковой системой [6].

На игре аналогии и аномалии, либо на чистой аналогии строится *риторическое мышление*, которое сегодня, в связи с принципом коммуникативной целесообразности, обнаруживает принципиально другой взгляд на норму вообще и способы ее кодификации в частности. Представления о правилах, нормах общения и его эффективности как критерия оценки результативности взаимодействия, составляя элемент коммуникативной компетенции человека, являются центральными при построении

любой риторической системы. В связи с этим происходит своего рода «риторизация» языковой нормы, когда норма, в связи с установкой риторической программы на убедительность и эффективность взаимодействия в ситуационных, контекстуально обусловленных и слабо типизируемых ситуациях, оправдывается успешностью коммуникации. Именно здесь кроется источник давления на современную норму литературного языка, дрейфующую в сторону риторической нормы. Однако риторическая норма устанавливается путем закрепления и терминологизации прецедентов, а не путем расширения сферы действия пометы «допустимое».

В современной коммуникативистике тезис о «риторизации» норм последовательно обосновывается в исследованиях Г.Г.Хазагерова и его школы, согласно которым лежащее в основе современного понимания категории «нормы» стилистико-ортологическое мышление не является единственно возможным способом описания нормы. «Риторическое мышление, в отличие от мышления стилистического, предполагает опору на другую категорию. Правда, это мышление, зафиксированное в нормативных риториках и поэтиках, недостаточно отрефлектировано в современной риторике» [6].

Риторическая норма, по самому своему определению обращенная именно к коммуникации, имеет объективно другую природу, связанную с идеей преобразованной формы, и восходит исторически к античной декорум-риторике, или риторике приличий, обучавшей, по словам М.В.Ломоносова, «пристойному» речевому поведению. Из четырех, предложенных Теофрастом и разбираемых Цицероном в трактате «Об ораторе», коммуникативных качеств (достоинств) речи, как *правильность*, *уместность* («приличие», соответствие языкового выражения предмету речи), *ясность* (быстрое и правильное понимание речи) и *красота*, декорум-риторика делала акцент на уместности и чистоте – в ущерб ясности и красоте. Из них с содержанием *нормы* напрямую связана *правильность*, тогда как *уместность* (связана со стилистической нормой), *красота* (связана с эстетической нормой) и *ясность* (связана с риторической нормой) участвуют в обеспечении нормы, мотивируют ее [6]. «Риторическая конвенция устанавливалась наиболее искусственным путем, нуждающимся во внешней регламентации, а жить такая риторика могла только в тепличных условиях придворной культуры. Механизма демократизации, трансляции норм в более широкую среду она не имела» [7, 30-35].

Античная риторика, которая задавала не выбор вариантов языковой единицы, а некий принцип (своего рода «вертикальную норму»), касающийся прежде всего концептуализации языка, играла огромную роль в культивировании языка, особенно до письменной кодификации языковой нормы. Если нормативная описательная грамматика латинского или греческого языков учила замечать части речи, то риторика – фигуры речи. Так, наиболее вострее-